

УДК 346. 15 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.14>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ЦІННІСТЬ ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гуржій Т.О.,
доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права,
Державний торговельно-економічний університет

Гуржій Т.О. Конституційно-правова цінність обов'язків держави із забезпечення свободи підприємницької діяльності.

У статті проаналізовано конституційно-правову значимість і цінність обов'язків держави із забезпечення свободи підприємницької діяльності, визначено їх векторну спрямованість в економіці держави.

Визначено, що Конституція України у Розділі I унормувала надважливі обов'язки держави, проте специфіка їх змістовного прочитання нерідко розкривається крізь призму забезпечення відповідних прав і свобод людини та громадянина, тому що саме людина є найвищою соціальною цінністю. Конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю означає, що держава не може жодні інші соціальні інститути та явища ставити вище людини. Констатовано, що конституційному обов'язку держави кореспондує право громадян вимагати від держави забезпечити охорону і гарантії конституційних цінностей і благ, одним з яких є свобода підприємництва.

Зроблено висновок, що унормування обов'язків держави у тексті Конституції України, розділи якої становлять основи конституційного устрою нашої держави (розділи I, III, XIII) виступає гарантією неможливості їх скасування самою ж державою, натомість змушує її організовувати свою діяльність так, щоб практичне забезпечення цих обов'язків мало найсприятливіший вплив у контексті створення належних умов для реалізації прав і свобод людини. Соціальна цінність конституційних обов'язків держави в сфері економічних відносин вбачається й у тому, що їх конституційне закріплення покликане змусити державу «працювати» в національних економічних інтересах суспільства, створювати належні умови праці, робочі місця, сприяти вільній і добросовісній конкуренції в економічній сфері, матеріальному забезпеченню членів суспільства, системно забезпечувати повну та безперешкодну реалізацію ними своїх підприємницьких навиків, розвивати конкурентноспроможну економіку. Визначено, що держава з метою забезпечення свободи підприємницької діяльності держава повинна здійснювати вплив на економічні відносини, проте такий вплив має бути домірним, тому що економічні відносини тісно пов'язані із «законами» економічної природи, які не підвладні імперативній волі держави.

Ключові слова: цінність конституційних обов'язків держави, свобода підприємницької діяльності, гарантії свободи підприємництва, вільна конкуренція, ринкова економіка.

Gurzhii T. The constitutional and legal value of the state's obligations to ensure freedom of entrepreneurial activity.

The article analyzes the constitutional and legal significance and value of the state's obligations to ensure freedom of entrepreneurial activity, and determines their vector orientation in the state's economy.

It was determined that the Constitution of Ukraine in Section I regulated the most important duties of the state, however, the specificity of their meaningful reading is often revealed through the prism of ensuring the corresponding rights and freedoms of a person and a citizen, because the person it is who is the highest social value. The constitutional recognition of a person as the highest social value means that the state cannot put on any other social institutions and phenomena above a person. It was established that the constitutional duty of the state corresponds to the right of citizens to demand from the state protection and guarantees of constitutional values and benefits, one of which is freedom of entrepreneurship.

It was concluded that the normalization of the duties of the state in the text of the Constitution of Ukraine, the chapters of which form the basis of the constitutional system of our state (chapters I, III, XIII) acts as a guarantee of the impossibility of their cancellation by the state itself, instead, it forces it to organize its activities so that practical support these duties had the most favorable influence in the context of creating the proper conditions for the realization of human rights and freedoms.

The social value of the state's constitutional duties in the sphere of economic relations is also seen in the fact that their constitutional consolidation is designed to force the state to «work» in the national economic interests,

to create proper working conditions and jobs, to promote free and fair competition in the economic sphere, material providing for members of society, systematically ensuring their full and unimpeded realization of their entrepreneurial skills, developing a competitive economy. It was determined that in order to ensure the freedom of entrepreneurial activity, the state should exert influence on economic relations, but such influence should be moderate, because economic relations are closely related to the «laws» of economic nature, which are not subject to the imperative will of the state.

Key words: the value of the constitutional duties of the state, freedom of entrepreneurial activity, guarantees of freedom of entrepreneurship, free competition, market economy.

Вступ. Дослідження конституційно-правової цінності обов'язків держави із забезпечення свободи підприємницької діяльності зумовлює необхідність з'ясування і розкриття їх сутності, а також визначення необхідної векторної спрямованості означених обов'язків держави в її соціально-економічному просторі, що в цілому має кореспондувати праву особи на свободу підприємницької діяльності, не забороненої законом. Держава висновується з «ядра» суспільства, живиться його ресурсами і наповнюється його ідеями та здобутками і водночас вона є найбільш значимим і впливовим політико-правовим інститутом, поза межами якого неможливе повноцінне соціально-економічне функціонування самого суспільства. Водночас держава є дорогим задоволенням для суспільства, тому що матеріальну основу її життєдіяльності забезпечує соціум, сплачуючи податки і збори. І все ж, держава в особі її державних органів часто-густо не лише не сприяє формуванню умов для утвердження свободи підприємництва в Україні, а й сама стоїть на заваді таким умовам. До прикладу, останнім часом відомості про прояви корупції лавиною одна за одною накривають інформаційний простір України, де фігурують не тільки представники політичних і суддівських «еліт», а й центральні органи виконавчої влади, які створені для того, щоб опікуватися питаннями забезпечення свободи підприємництва в Україні, до прикладу, йдеться про Національне агентство з акредитації України. Проте держава має бути корисною для суспільства, а її діяльність – незамінною, значимою і такою, що витребувана соціально-економічними інтересами як суспільства в цілому, так і конкретного індивіда зокрема. У науці конституційного права чимало науковців зверталися не стільки до обов'язків держави, як до функцій держави (О.В. Батанов, А.М. Колодій, О.В. Скрипнюк, В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, О.В. Щербанюк та ін.), завдяки чому питання конституційних обов'язків держави висвітлювалося, проте лише дотично, тобто як складник функціоналу держави. Проте питання конституційних обов'язків держави, як і адміністрування держави у сфері економіки, розвитку вільного підприємництва залишилися поза увагою правників, що зумовило вибір теми пропонованого дослідження.

Метою статті є осмислення конституційно-правової цінності обов'язків держави із забезпечення свободи підприємницької діяльності, а також визначення їх векторної спрямованості в економіці держави задля забезпечення належних умов, необхідних для реалізації особою конституційного права на свободу підприємницької діяльності, не забороненої законом.

Вклад матеріалу. Забезпечення свободи підприємництва нерозривно пов'язано з предметним функціоналом держави. Дійсно, держава об'єктивно є одним із найбільш важливих і незамінних інститутів соціуму, тому що поза межами держави безпечно і повноцінне економічне функціонування суспільства та розвиток вільного підприємництва у ньому, є неможливими і навіть немислимими.

Держава є об'єктивним явищем соціального буття. Доктрина права визначає цінність держави крізь призму її діяльності, яка пов'язана з виконанням нею комплексної соціально значимої місії, зокрема, політичної, безпекової, культурно-освітньої, а також соціально-економічної. Відтак, постає логічне і водночас об'єктивне питання: в чому полягає цінність держави та її обов'язків у сфері соціально-економічних відносин і забезпеченні свободи підприємництва зокрема.

Початково зауважимо, що німецький філософ-натураліст Р.Г. Лотце (1817–1881) на основі математичних і логічних постулатів обґрунтував концепцію «гносеологічного пізнання», де особливу увагу

приділив не тільки питанням можливості наукового пізнання, а й застосуванню його результатів у площині практичних соціально значимих і корисних відносин [1]. Він вперше системно обґрунтував сутність соціального буття тих явищ, які існують у соціумі і підтримуються ним, тому що мають соціальну «значимість» і «цінність» (естетичну, матеріальну, економічну, моральну, релігійну, духовну та іншу), інакше втрачається сенс, функціональна сутність таких явищ у соціумі.

Означення «сутність» філологічна наука трактує як «найголовніше, основне, істотне в кому-, чому-небудь»; філософи – як «головне, визначальне в предметі, що зумовлене зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення» [2, с. 860]; як «система глибинних, стійких зв'язків і відносин, які зумовлюють виникнення, існування, функціонування предметів, процесів, і з руйнуванням якої вони перестають існувати, зв'язків, що визначають природу предметів, процесів, сукупність їх властивостей, особливостей» [3, с. 369] тощо. З огляду на що, вбачається, що «координатором» системи таких глибинних і стійких зв'язків предметів і явищ є актуальні суспільні «потреби», які розуміють як «необхідність у кому-, чому-небудь, що вимагає задоволення; потрібність; те, без чого не можна обійтись; вимоги, які необхідно задовольнити» [4, с. 422]. Натомість слово «значимість» у науці філології визначається як «роль, важливість чого-небудь; суть чого-небудь; зміст» [5, с. 648]. Отже, цінність обов'язків держави впливає з їх об'єктивності, соціальної витребуваності, корисності і практичної значущості та необхідності.

Конституція України у Розділі I унормувала надважливі обов'язки держави, проте специфіка їх змістовного прочитання нерідко розкривається крізь призму забезпечення відповідних прав і свобод людини та громадянина, тому що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (стаття 3); «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної безпеки є найважливішими функціями держави» (стаття 17) тощо. Конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю означає, що держава не може жодні інші соціальні інститути та явища ставити вище людини. Крім того, конституційному обов'язку держави кореспондує право громадян, народу вимагати від держави забезпечити охорону і гарантії конституційних цінностей і благ, одним з яких є свобода підприємництва.

Конституційне унормування обов'язків держави у сув'язі з її статусом правової держави, де панує верховенство права і законність, означає, що держава в імперативному порядку зобов'язана здійснювати свою діяльність відповідно до вимог Конституції України і затверджених «загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля» (стаття 85 Конституції України) і в «рамках національних інтересів» [6, с. 43], розроблених на основі, в межах приписів Основного Закону держави. Отже, положення конституції держави можуть бути конкретизовані на рівні законів, підзаконних актів, проте не можуть розширювати чи звужувати її зміст [7, с. 34].

Якщо Конституція України унормувала економічну багатоманітність суспільного життя, визнала видову різноманітність і гарантованість права власності (загальнодержавна, приватна, комунальна, державна), обрала незворотність європейського курсу власного державотворення, відповідно до якого загально визначеними конституційними цінностями є ринкова економіка, свобода підприємництва, вільна конкуренція та інші стимули економічного підприємництва в демократичному суспільстві, то Україна зобов'язана формувати Програму власного економічного розвитку і здійснювати свою діяльність відповідно до обраної нею конституційно визначеної стратегії, реалізація якої має системно враховувати як потреби та інтереси держави і суспільства, так і «закони» економічного розвитку.

Проте державне регулювання у сфері економіки є багатоаспектним процесом і свобода підприємництва є лише його складником. Отже, державне регулювання у сфері економіки:

по-перше, є засобом правових (встановлення, санкціонування, зміни, скасування нормативно-правових актів, що зумовлюють створення оптимальних умов для розвитку виробництва, торгівлі, видобувної галузі, транспортного сполучення та ін.) форм. До прикладу, законодавство встановлює державну монополію «на залізничний транспорт, національні поштові мережі та мережі телекомунікації, використання ядерної енергії, виробництво радіоактивних продуктів, зброї, вибухових і біологічно сильнодіючих речовин (стаття 18 Конституції Болгарії від 13 липня 1991 р.). «Організація державного управління регулюється законом» (стаття 114 Конституції Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р.). Отже, сучасні держави засобом нормативного регулювання скориговують розвиток економічних відносин;

по-друге, зобов'язує державу забезпечити виробництво суспільних благ, їх реалізацію, що передбачає доведення відповідних благ до споживача;

по-третє, зобов'язує державу організувати та здійснювати закупівлю економічних благ (товари, послуги), необхідних для щоденного забезпечення потреб держави і територіальних громад. Наразі Україна замість «паперових» державних закупівель запровадила формат «Прозорро», тобто систему електронних державних закупівель [8], завдяки чому вдалося зменшити рівень корупції у цій сфері господарської діяльності держави;

по-четверте, зобов'язує державу справляти податки, зокрема й для трансфертних виплат (субсидія, соціальне страхування, субвенції та ін.);

по-п'яте, зобов'язує державу забезпечити умови для свободи підприємництва, для розвитку конкурентоспроможного середовища для всіх господарюючих суб'єктів;

по-шосте, зобов'язує державу врегульовувати різного роду «економічні» проблеми, що пов'язані з ризиками перевиробництва, корупцією, погіршенням інвестиційного клімату в державі та ін.

Отже, держава засобом правового регулювання цілеспрямовано втручається у сферу економічних відносин.

Економісти пояснюють необхідність втручання держави в сферу економіки, так званими «відмовами ринку», під якими розуміють «небажання або неспроможність ринку задовольнити потреби суспільства чи окремих груп індивідів ринковою економічною системою» [9, с. 511]. При цьому, необхідність втручання держави в сферу економіки здебільшого є вимушеним кроком, оскільки держава відповідає за виробництво суспільних благ і забезпечення ними членів соціуму.

Обов'язок держави здійснювати вплив на економіку є очевидним, проте він має бути домірним, тобто мати «правильне пропорційне співвідношення» [10, с. 363], тому що «економічні відносини», своєю чергою, тісно пов'язані із законами економічної природи, які не підвладні волі держави.

Нерідко вплив держави на сферу економіки має адміністративний вияв, що полягає в обмеженні економічної свободи суб'єктів господарювання (як-от, заборона здійснювати певні види економічної діяльності (виробництво наркотиків, ядерного палива та ін.); надання дозволів на ліцензійні види діяльності; застосування стимулів, заохочень чи покарань; цільове фінансування секторів господарювання (підприємництво, домогосподарювання); державне замовлення, вирішення питань імпорту (встановлення/скасування мита, пільг).

Отже, сутність обов'язку держави в сфері економічних відносин також полягає і в організації виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності шляхом належного законодавчого регулювання окреслених питань, укладення різного роду договорів, в тому числі й міжнародних, а також у створенні сприятливих умов для ефективного функціонування національної ринкової економіки, а також у вирішенні соціально-економічних проблем, організації і забезпеченні безперервного виробництва якісних суспільних благ і задоволенні ними суспільства.

Водночас держава зобов'язана здійснювати комплекс заходів у контексті реалізації нею прогностично-функціональної діяльності в сфері економічних відносин. Ними є: запобігання інфляційним процесам шляхом подолання бюджетних дефіцитів, недопущення зростання грошової маси, збільшення державних золотовалютних запасів, прогнозування державних закупівель, коригування облікової процентної ставки та ін. До прикладу, Конституція Кіпру від 16 серпня 1960 р. зобов'язує державу здійснювати прогноз фінансових активів і пасивів, способи вкладення державних активів, перспективну активність виконання державних фінансових зобов'язань (частина 3 статті 167). Таким чином, цінність обов'язку держави в сфері економічних відносин об'єктивується шляхом визначення, передбачення характеру та окреслення особливостей розвитку економічних явищ і процесів у прогнозуванні і програмному спрямуванні економічного розвитку держави відповідно до національних інтересів, потреб і вимог суспільства та держави.

Висновки. Підсумовуючи викладений вище матеріал щодо визначення конституційно-правової цінності обов'язків держави із забезпечення свободи підприємницької діяльності, а також визначення їх векторної спрямованості в економіці держави, доходимо таких узагальнень:

а) унормування обов'язків держави у тексті Конституції України, розділи якої становлять основи конституційного устрою нашої держави (розділи I, III, XIII) виступає гарантією неможливості їх скасування самою ж державою, натомість змушує її організувати свою діяльність так, щоб практичне забезпечення цих обов'язків мало найсприятливіший вплив у контексті створення належних умов для реалізації прав і свобод людини;

б) соціальна цінність конституційних обов'язків держави в сфері економічних відносин вбачається й у тому, що їх конституційне закріплення покликане змусити державу «працювати» в національних економічних інтересах суспільства, створювати належні умови праці, робочі місця, сприяти вільній і добросовісній конкуренції в економічній сфері, матеріальному забезпеченню членів суспільства, системно забезпечувати повну та безперешкодну реалізацію ними своїх підприємницьких навиків, розвивати конкурентноспроможну економіку;

в) задля забезпечення свободи підприємницької діяльності держава повинна здійснювати вплив на економічні відносини, проте такий вплив має бути домірним, тому що «економічні відносини» тісно пов'язані із законами економічної природи, які не підвладні імперативній волі держави.

Список використаних джерел:

1. Лотце Р.Г. Мікрокосм. URL: <https://lavkababuin.com/ua/mikrokosm-mysli-o-estestvennoy-i-bytovoy-istorii-chelovechestva-opyt-antropologii-kniga1-telo-per-s-nem-988730/>.
2. Словник української мови: в 11 т. Т. 9 / [ред. І.С. Назарова та ін.]. Київ: Наук. думка, 1978. 916 с.
3. Осічнюк Ю.В. Філософія: підруч. Київ: Атіка, 2003. 464 с.
4. Словник української мови: в 11 т. Т. 8 / [ред. В.О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. 928 с.
5. Словник української мови: в 11 т. / [укл.: А.А. Бурячок, А.П. Білоштан, Н.П. Дзятківська та ін.]. Київ: Наук. думка, 1972. Т. 3. 744 с.
6. Тодыка Ю.Н., Супрунюк Е.В. Конституция Украины – основа стабильности конституционного строя и реформирования общества / Отв. ред. М.В. Цвик. Симферополь: Таврия, 1997. 312 с.
7. Задорожний Ю.А. Юридичні позиції Конституційного Суду України у сфері соціальних прав: до питання забезпечення єдності судової практики. «Соціальні права та їх захист адміністративним судом. Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції» (м. Київ, 4 вересня 2020 р.). Київ: 2020. С. 33–36.
8. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2016. № 9. Ст. 89 (дата звернення: 20.06.2023).
9. Економічна теорія: Політекономія / За ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання: Прес, 2008. 719 с.
10. Словник української мови: в 11 т. / за ред. П.П. Доценка, Л.А. Юрчук. Київ: Наук. думка, 1971. Т. 2. 551 с.